

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 76ο • ΤΟΜΟΣ 152ος • ΤΕΥΧΟΣ 1751 • ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2002

*Ἀφιέρωμα στὸν
Ἀλέξανδρο Κοτζιά*

ΜΕΝΗΣ ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΕΑΣ
Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ
ΕΡΗ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΑΣΟΣ ΚΑΛΟΥΤΣΑΣ
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΜΑΙΡΗ ΜΙΚΕ
ΒΕΝΕΤΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΚΑΒΟΥΛΙΑ
ΕΛΕΝΗ ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗ
ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΓΗΣ

ΒΙΚΤΩΡ ΟΥΓΚΩ
ΧΡΥΣΗ ΚΑΡΑΤΣΙΝΙΔΟΥ

Μηνολόγιο

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΗΣ • ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ • ΠΑΥΛΟΣ ΚΟΝΤΟΣ • ΑΛΕΞΗΣ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΧΙΝΑ • ΣΕΣΙΑ ΙΓΓΛΕΣΗ ΜΑΡΓΕΛΛΟΥ • ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΨΕΤΑΚΗΣ
ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΥΛΟΥ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ • ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ ΤΡΕΠΑ

Γιώργος Ἀράγης

Σχόλια στίς βιβλιοκρισίες τοῦ Ἀλέξανδρου Κοτζιά

Τό ὑλικό πού πρόκειται νά σχολιάσω τό ἀντλῶ ἀπό τὰ βιβλία τοῦ συγγραφέα *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Κριτικά κείμενα* (Κέδρος, Ἀθήνα 1982), *Ἀφηγηματικά. Κριτικά κείμενα Β'* (Κέδρος, Ἀθήνα 1984), *Δοκιμακά καί ἄλλα. Κριτικά κείμενα Γ'* (Κέδρος, Ἀθήνα, 1986). Σέ αὐτούς τούς τόμους περιέχονται ἑκατόν ἑβδομήντα δύο βιβλιοκρισίες – ἐκλογή ἀπό περισσότερα ἀνάλογα κείμενα. Οἱ ἑκατόν τριάντα ἔξι ἀφοροῦν βιβλία λογοτεχνικῆς πεζογραφίας καί οἱ ὑπόλοιπες τριάντα ἔξι διάφορα ἄλλα εἶδη, κυρίως θεωρητικές ἐργασίες. Ἐδῶ θά περιοριστῶ μόνο στίς πρῶτες, στίς ἑκατόν τριάντα ἔξι πού ἀφοροῦν κείμενα λογοτεχνικῆς πεζογραφίας. Ἀπό αὐτές, ὀγδόντα δημοσιεύτηκαν στήν ἐφημερίδα *Μεσημβρινή*, ἀπό τό 1961 μέχρι τό 1967, δεκατέσσερις στήν ἐφημερίδα *Τό Βῆμα*, 1971-1972, τριάντα ἐννιά στήν ἐφημερίδα *Ἡ Καθημερινή*, 1975-1981, μία στήν ἐφημερίδα *Ἡ Βραδυνή*, 1962, μία στό περιοδικό *Εἰκόνες*, 1961, καί μία στό περιοδικό *Ἡ Συνέχεια*, 1973. Ὡς πρὸς τήν ἔκτασή τους, πιο σύντομες εἶναι οἱ βιβλιοκρισίες πού δημοσιεύτηκαν στή *Μεσημβρινή* (κάπου 580 λέξεις ἢ καθεμιά), λίγο πιο ἔκτενεις στό *Βῆμα* (870 λέξεις περίπου), ἐνῶ στήν *Καθημερινή*, στή *Βραδυνή*, καθώς καί στά περιοδικά, καλύπτουν σαφῶς μεγαλύτερη ἔκταση.

Ὁ ἴδιος ὁ Κοτζιάς χαρακτήρισε τίς βιβλιοκρισίες του «κριτικά σημειώματα» καί «σημειώσεις στό περιθώριο» πού καθορίζονταν ἀπό τίς «προδιαγραφές τοῦ ἐντύπου γιά τό ὅποιο προορίζονταν».¹ Ἄς σημειωθεῖ πῶς τίς δημοσίευσε μέ τήν ιδιότητα τοῦ δημοσιογράφου

¹ Ὁ Γιώργος Ἀράγης γεννήθηκε τό 1936 στό Μεγάλο Περιστέρι Ἰωαννίνων. Τελευταῖο βιβλίο του: *Ἀστική ἐμπειρία καί ἀστική ἰθαγένεια τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, δοκίμια (Σοκόλης 2001).

¹ Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Κριτικά κείμενα*, Κέδρος, Ἀθήνα 1982, σ. 11.

στό πλαίσιο τῆς ἐπαγγελματικῆς του, βιοποριστικῆς, δουλειᾶς. Δέν ἦταν δηλαδή ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐλεύθερης ἐπίδοσης στήν κριτική.

* * *

Ἡ κριτική τῆς λογοτεχνίας στά ἡμερήσια ἔντυπα γίνεται, καθώς εἶναι γνωστό, κάτω ἀπό χρονικούς καί χωρικούς περιορισμούς, τῆτοιους πού θά ἔλεγε κανεῖς πώς ἡ κριτική αὐτή εἶναι χαμένη ἀπό χέρι. Δυό λόγια γιά τούς περιορισμούς αὐτούς.

Χρονικοί περιορισμοί. Οἱ ἐφημερίδες διαθέτουν συνήθως μία φιλολογική σελίδα ἐβδομαδιαίως καί σέ αὐτήν τή σελίδα ὀρισμένος κριτικός δημοσιεύει μία συνήθως κριτική τήν ἐβδομάδα. Ἐνα τέτοιο χρονικό διάστημα, καί ὅταν ἡ κριτική εἶναι ἡ μόνη ἀπασχόληση τοῦ κριτικοῦ (στή χώρα μας ποτέ δέν εἶναι), δέν εἶναι ἀρκετό γιά νά διαβαστοῦν μέ ἄνεση τά πρὸς κρίση βιβλία. Περιττό νά πῶ ὅτι ὁ κριτικός δέν διαβάζει μόνο τά βιβλία γιά τά ὅποια γράφει, ἀλλά πολύ περισσότερο. Δέν εἶναι ὅμως μόνο τό ζήτημα τῆς μιᾶς ἄνετης ἀνάγνωσης· πολλές φορές βρίσκεται κανεῖς μπροστά σέ κείμενα ἀπαιτητικά πού, γιά νά ἀφομοιωθοῦν, χρειάζονται καί μιᾶ δεύτερη ἀνάγνωση ἢ καί τρίτη. Ἐπειτα, πέρα ἀπό τήν ἀνάγνωση, ὑπάρχει τό πρόβλημα τῆς κρίσης καθεαυτήν. Τό κατά πόσο δηλαδή τό κάθε ἔργο ἔχει ἢ δέν ἔχει, πῶς καί γιατί, ποιοτικά στοιχεῖα. Ἰδίως τό ἄν παρουσιάζει καινοτομίες πού ἡ σημασία τους εἶναι δυνατό νά διαφεύγει σέ μιᾶ πρώτη ματιά. Μετά ἀπό τόσα λάθη πού ἔγιναν στό παρελθόν ὁ κριτικός δέν μπορεῖ νά μὴν ἔχει τίς ἀνησυχίες του. Ὄντας γνωστό ἄλλωστε ὅτι ὁ κάθε κριτικός εἶναι ὑποχρεωμένος νά αὐτενεργεῖ κάθε φορά στηριγμένος στό αἰσθητήριό του. Οἱ φιλόλογοι εἶναι θωρακισμένοι, ἀσφαλισμένοι πίσω ἀπό τίς θεωρίες τους. Ὁ κριτικός εἶναι ἀθωράκιστος, σέ κατάσταση μοναξιάς ἀπέναντι στό κρινόμενο ἔργο, γνωρίζοντας πῶς ἂν κρίνει μέ γνώμονα προσχηματισμένες θεωρητικές ἀπόψεις διατρέχει μέγα κίνδυνο νά πλανηθεῖ. Ἐτσι ὁ κριτικός χρειάζεται νά ἐλέγχει τίς ἀντιδράσεις του ἀπέναντι στό ἐκάστοτε κρινόμενο ἔργο, πράγμα πού ἀπαιτεῖ κάποια χρονική διορία καί δέν εἶναι εὐκόλο νά γίνεται κάτω ἀπό τή δαμόκλεια σπάθη ενός ἀσφυκτικά τακτοῦ χρόνου. Τέλος, ἐκτός ἀπό τό στάδιο τῆς ἀνάγνωσης τῶν κειμένων καί τοῦ προβληματισμοῦ πάνω στά ποιοτικά συστατικά τους, ὑπάρχει τό στάδιο τῆς γραφῆς. Καί ἡ γραφή θέλει ἐπίσης κάποια διορία χρόνου, τόσο γιά νά

περάσουν στό χαρτί οι σκέψεις του κριτικού, όσο και για ξανακοιταχτούν. Νά ξανακοιταχτούν έννοείται μετά από ένα διάστημα, πού θά έχει υποχωρήσει αρκετά ή πρώτη θέρη της γραφής. Συμπερασματικά θά έλεγα ότι ή άσκηση της λογοτεχνικής κριτικής, μέσα σε στενά χρονικά όρια, όπως γίνεται έβδομαδιαίως στις έφημερίδες, είναι μία άπάνθρωπη δουλειά. Άπάνθρωπη γιατί προϋποθέτει κριτικούς-μηχανές.

Οί χωρικοί περιορισμοί είναι τό άλλο στενό παπούτσι του κριτικού πού συνεργάζεται τακτικά σε έφημερίδα. Έδώ ο χώρος πού θά πιάσει τό κριτικό κείμενο είναι προκαθορισμένος και συνήθως ανεπαρκής, κατά τρόπο πού ο κριτικός θά πρέπει νά υπολογίζει από πρίν την έκταση του κειμένου του. Άλλά ή κριτική μέ τό υποδεκάμετρο είναι επίσης μία άπάνθρωπη δουλειά. Γιατί, όπως ή λογοτεχνία απαιτεί για νά τελεσφορήσει συνθήκες απόλυτης, έξωτερικής και έσωτερικής, έλευθερίας, τό ίδιο και ή κριτική της λογοτεχνίας χρειάζεται νά μένει έλεύθερη από περιοριστικούς όρους. Μολαταυτα, ή άσκηση της λογοτεχνικής κριτικής μέσα από τίς σελίδες των έφημερίδων είναι ήδη μία πραγματικότητα εδώ και πάνω από έναν αιώνα στον τόπο μας. Πολύ νωρίτερα βέβαια είχε καθιερωθεί σε χώρες όπως ή Γαλλία, ή Άγγλία, ή Γερμανία κ.ά.

"Ας έρθουμε τώρα στις βιβλιοκρισίες του Κοτζιά. Πώς ανταποκρίνεται στους συγκεκριμένους περιορισμούς; Άπό τίς έφημερίδες μέ τίς όποιες συνεργάστηκε πιο δύσκολη ήταν ή συνεργασία του μέ τη *Μεσημβρινή*. Πιο δύσκολη γιατί στη *Μεσημβρινή*, πέρα από άλλες δυσκολίες, είχε στη διάθεσή του τά στενότερα περιθώρια χρόνου και χώρου. Έγραφε κάθε εβδομάδα κι έπρεπε νά βολέψει τίς βιβλιοκρισίες του μέ 580 λέξεις. Στο *Βήμα* έγραφε ανά δεκαπενθήμερο και είχε κάπως περισσότερο χώρο. Στην *Καθημερινή*, όπου είχε την έπιμέλεια μιας εβδομαδιαίας, μεγάλου σχήματος, φιλολογικής σελίδας, είχε την ευχέρεια νά γράφει περισσότερο έλεύθερα από κάθε άποψη. Στη *Μεσημβρινή* λοιπόν συνεργάστηκε κάτω από τούς πιο περιοριστικούς όρους. Πώς αντιμετώπισε τίς συγκεκριμένες δυσκολίες; Άναφορικά μέ τό χρόνο, χωρίς τή μαρτυρία του ίδιου του κριτικού, μιας και άφορα ζήτημα προσωπικής τακτικής, δέν μπορούμε νά πούμε τίποτα συγκεκριμένο. Είναι ένδεικτικό πάντως ότι τό 50% περίπου των βιβλιοκρισιών αναφέρονται σε βιβλία πού είχαν

έκδοθεῖ τόν προηγούμενο χρόνο, στοιχειῶ πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι μᾶλλον δέν ἔγραφε παρορμητικά πάνω στή βράση τῆς πρώτης ἀνάγνωσης καί ὅτι, ἀντίθετα, ἄφηνε τίς πρῶτες ἐντυπώσεις νά ξεκαθαρίσουν μέσα του. Συνηγορία πρός τήν ὑπόθεση αὐτή ἀποτελεῖ ἡ ἐνάργεια μέ τήν ὁποία εἶναι διατυπωμένες οἱ σκέψεις του, καθῶς ἐπίσης καί οἱ ἀποσαφηνισμένες ἀξιολογικές ἐκτιμήσεις του. Ἐπίσης ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἀναφορικά μέ τή στενότητα τοῦ διαθέσιμου χώρου, εἶναι φανερή ἡ τακτική πού ἀκολουθοῦσε: ἀφαιροῦσε ἀπό τά κείμενά του ὅτιδήποτε δέν ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαῖο. Ἔτσι δέν χανόταν σέ φλύαρες εἰσαγωγές γιά τά βιογραφικά, τά ἐργογραφικά τοῦ κρινόμενου ἢ τά γενικότερα προβλήματα τοῦ εἵδους καί τῆς ἐποχῆς. Ἐμπαινε κατευθεῖαν στό θέμα του. Π.χ.:

Μέσα στά στενά ὅρια τῆς σύγχρονης πνευματικῆς πραγματικότητας τοῦ τόπου μας, ὁ Γιάννης Μπεράτης εἶναι μιά αὐθεντική παρουσία, ἕνα ἀπό τά ἐλάχιστα πράγματι ἀναστήματα στήν πεζογραφία τῆς προηγούμενης γενιάς.

ἢ

Ὅπως Τό τέλος τῆς μικρῆς μας πόλης, ἐπτά ἐπίσης διηγήματα περιλαμβάνει καί τό τελευταῖο βιβλίο τοῦ Δημήτρη Χατζῆ. Καί ἔρχεται ὄχι μόνο νά τοποθετήσῃ τόν συγγραφέα σέ μιά ἀπό τίς πύο διακεκριμένες θέσεις τῆς μεταπολεμικῆς πεζογραφίας, ἀλλά καί νά προσφέρει σά Γράμματά μας ἕνα ἀριστούργημα [ἐννοεῖ τό διήγημα «Ὡρα τῆς φυρο-verιάς»].

Ἔτσι ἀρχίζουν οἱ βιβλιοκρισίες στή *Μεσημβρινή* γιά τόν *Στρόβιλο* τοῦ Μπεράτη (16.12.1961) καί τούς *Ἀνυπεράσπιστους* τοῦ Χατζῆ (4.3.1967). Ἐπιπλέον, πέρα ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν χανόταν σέ φλύαρες εἰσαγωγές, οἰκονομοῦσε συνολικά τίς βιβλιοκρισίες του λέγοντας τά βασικά, τά οὐσιώδη καί τά ἄξια λόγου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καί στίς βιβλιοκρισίες πού δημοσίευσε στήν *Καθημερινή*, ὅπου εἶχε σαφῶς μεγαλύτερη εὐχέρεια χώρου, δέν ἄλλαξε τακτική. Τό κείμενό του, π.χ., γιά τό *Κιβώτιο* τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀρχίζει ὡς ἑξῆς:

Τό μυθιστόρημα αὐτό, τό πρῶτο ἐνός ποιητῆ ὄχι πιά νέου, εἶναι ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα πού γράφτηκαν τά τελευταῖα χρόνια στή γλώσσα μας.

Ἡ περίοδος τῆς *Μεσημβρινῆς* ἦταν ἡ δυσκολότερη καί ἀπό μιά ἄλλη πλευρά. Τότε βασίλευε ἀκόμα ἡ ἀθηναϊκή πτέρυγα τῆς γενιάς τοῦ '30. Κρατοῦσε τά ἡνία τῆς δημοσιότητας, κατεῖχε τά πόστα καί

ἀσκοῦσε τή μονοκρατορία της. Στό μεταξύ ἡ μεταπολεμική λογοτεχνία, εἰδικότερα ἡ πεζογραφία, εἶχε περάσει στό στάδιο τῆς ὠριμότη-
 τας, χωρίς νά ἔχει ἀναγνωριστῆ ἡ ἀνανεωτική σημασία της καί ἡ
 ποιητική προσφορά της. Ἡ περίσταση λοιπόν ζητοῦσε ἀπό τόν Κοτζιά,
 ὡς ἐκπρόσωπο τῆς πρώτης μεταπολεμικῆς γενιᾶς, νά ἀποδώσει δι-
 καιοσύνη, βάζοντας τά πράγματα στή θέση τους. Καθόλου εὐκόλη
 δουλειά μᾶς καί, μεταξύ ἄλλων, ὁ συσχετισμός τῶν δυνάμεων δέν ἦταν
 εὐνοϊκός. Δέν ἔφτανε δηλαδή νά ἔχει κανεῖς κριτική ὀξύνοια, ἔπρεπε νά
 ἔχει καί τό θάρρος τῆς γνώμης του σέ ριψοκίνδυνο βαθμό. Ἐμπαινε
 συνεπῶς, πέρα ἀπό ἄλλα, ζήτημα ἐλευθεροφροσύνης, κάτι πού δέν
 ἄργησε νά φανεῖ στήν πράξη. Γράφει ὁ Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου:

Ἔσο πύκνωναν οἱ βιβλιοκρισίες του, ἀντιληφτήκαμε ὅτι δέν ἔκανε ὑπο-
 χωρήσεις σέ ἐξωλογοτεχνικά κριτήρια. [...] Ὅταν κυκλοφόρησε τό
 πρῶτο μυθιστόρημα τοῦ Εὐάγγελου Ἀβέρωφ-Τοσίτσα, πού οἱ ἐπίσημοι
 κριτικοί τό ἐκθείασαν –ἄς μή μᾶς κάνουν ἐντύπωση τέτοια φαινόμενα–,
 δέν δίσταξε νά γράψει καί νά ἀρνηθεῖ τή λογοτεχνικότητα τοῦ ἔργου,
 διακινδυνεύοντας τή θέση του στήν ἐφημερίδα. Καί ξέρω ἐπίσης ἕναν
 ἄλλο διάσημο ἐκτός ἀπό τόν Ἀβέρωφ, πού μέ ξεχωριστή ὁ καθένας τους
 ἐνέργεια στή διεύθυνση τῆς ἐφημερίδας, ἐπιχείρησαν νά διωχτεῖ ὄχι μόνο
 ἀπό τή στήλη του, ἀλλά καί ἀπό τήν ἐφημερίδα.²

Γιά τό βιβλίον τοῦ Θεοτοκά Ἀσθενεῖς καί Ὀδοιπόροι ἔγραψε μιά
 πλήρως ἀρνητική κριτική πού τελειώνει ὡς ἐξῆς:

Πάμπολλα θά εἶχε νά παρατηρήσει κανεῖς ἀκόμη γιά τό ἄτυχο αὐτό
 βιβλίον. Μολαταῦτα, δέν εἶναι ἀπό τά μικρότερα ἢ ἀνεξήγητη ἀποτυχία
 τῶν καθαρά πολεμικῶν σελίδων του. Λίγο πολύ, ὅσοι ἔχουν κάποια
 ἡλικία δοκίμασαν στό πετσί τους τό τί σημαίνει πόλεμος. Πῶς λοιπόν
 νά παραδεχτοῦν τίς ἀπλοϊκές ἐκεῖνες σκηνές τῆς μάχης, πού πότε
 θυμίζουν (σ. 100) βολή τῆς διμοιρίας ἐπιδειξέων στό πεδίο τῶν ἀσκή-
 σεων καί πότε (σ. 204, 219) στρατιωτικό κανονισμό;

Ἐξίσου ἀπροκάλυπτα ἀρνητικά μίλησε καί γιά τό μυθιστόρημα τοῦ
 Πετσάλη-Διομήδη Ἑλληνικός ὄρθρος. Ὅχι ὅμως γιά Τό πλατύ πο-
 τάμι τοῦ Γιάννη Μπεράτη, γιά τό ὁποῖο σημείωσε ἐπιγραμματικά,
 ἀντιθετικά θά ἔλεγε κανεῖς, τά ἀκόλουθα:

² Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου, «Ἀλέξανδρος Κοτζιάς», στό Ἀφιέρωμα στόν Ἀλέξανδρο
 Κοτζιά, Κέδρος, Ἀθήνα 1994, σ. 18.

Χωρίς περιστροφές και μισόλογα, *Τό πλατύ ποτάμι* είναι ένα από τα σημαντικότερα έργα της νεοελληνικής πεζογραφίας.

Καί:

Πολεμικό αφήγημα είναι ο ειδολογικός χαρακτηρισμός του. Ποιητικός θησαυρός σπουδαίος, ο ουσιαστικός.

Μιλώντας έπειτα γενικότερα για την πεζογραφική πτέρυγα της γενιάς του '30, της καταλογίζει το γεγονός ότι καλλιέργησε ένα «μύθο» σχετικά με τη «σπουδαιότητά» της:

Γιατί, εν τέλει, από την τόσο διατυμπανίσασα την αίγλη της γενιάς δέν άπομένουν παρά μετρημένα στά δάκτυλα άξιόλογα ή καλά βιβλία.³

Άν αυτά γράφονταν σέ ένα περιθωριακό περιοδικό ή έστω σέ ένα έντυπο νέων, θά άποκοτούσαν άλλη σημασία και θά είχαν περιορισμένο αντίκτυπο. Σέ μία έφημερίδα όμως κεντροδεξιά, πού άνήκε στό πολιτικό κατεστημένο, δέν ήταν τόσο εύκολο νά λέγονται. Καί για νά είπωθούν χρειαζόταν νά πιστεύει κανείς βαθιά στην εύθυκρισία του και νά έχει έντονο τό άίσθημα της έλευθεροφροσύνης, χωρίς νά λογαριάζει τό πιθανό τίμημα.

Πάντως, ο βασικός στόχος του κριτικού την περίοδο εκείνη δέν ήταν τόσο τό νά έπισημάνει την άμετρη άυτοπροβολή της πεζογραφικής γενιάς του '30, όσο τό νά άναδείξει την ουσιαστική παρουσία της μεταπολεμικής πεζογραφίας. Γι' αυτό οι βιβλιοκρισίες του άφορούσαν στην πλειονότητά τους έργα της πρώτης και της δεύτερης μεταπολεμικής πεζογραφικής γενιάς.

* * *

Σύμφωνα μέ τόν Άργυρίου, πού τόν έδενε μαζί του μακρόχρονη στενή φιλία, ο Κοτζιάς «θεωρούσε τό κριτικό του έργο πάρεργο».⁴ Πάρεργο τό θεωρούσε πιθανότατα και ο Παλαμιάς, ο Ξενοπούλος και ο Άγρας. Η ιστορία όμως της λογοτεχνικής κριτικής έκρινε άλλιώς, τοποθετώντας την κριτική δουλειά τους στά ύψηλότερα σκαλιά της. Άναφορικά μέ τόν Κοτζιά, θά ήθελα νά σημειώσω πρώτα μερικά στατιστικά δεδομένα.

³ Άλέξανδρος Κοτζιάς, *Δοκίμακά και άλλα. Κριτικά κείμενα Γ'*, Κέδρος, Άθήνα 1985, σ. 53.

⁴ Άλέξανδρος Άργυρίου, «Άλέξανδρος Κοτζιάς», *ό.π.*, σ. 35.

Στήν ὀχτάτομη ἀνθολογία τῶν ἐκδόσεων Σοκόλη Ἡ μεσοπολεμική πεζογραφία παρουσιάζονται καί ἀνθολογοῦνται, ἀπό εἴκοσι τέσσερις μελετητές, πενήντα τρεῖς μεσοπολεμικοί πεζογράφοι. Ἡ κάθε παρουσίαση ἀπαρτίζεται ἀπό ἓνα σύντομο βιογραφικό σημεῖωμα, κριτική μελέτη γιά τό ἔργο τοῦ πεζογράφου, παραθέματα ἀπό «Κρίσεις γιά τό ἔργο του» (κρίσεις κριτικῶν πού ἔτυχε νά γράψουν γι' αὐτό τό ἔργο) καί «Ἐπιλογή βιβλιογραφίας». Σέ τρεῖς, λοιπόν, κριτικές μελέτες, ποσοστό 5,6%, γίνεται ἀναφορά σέ ἀπόψεις πού εἶχε ἐκφράσει ὁ Κοτζιάς γιά τούς οἰκείους πεζογράφους — στίς βιβλιοκρισίες τίς δημοσιευμένες στούς τρεῖς τόμους τοῦ Κέδρου. Σέ δώδεκα, ποσοστό 22,64%, ὑπάρχει συμμετοχή στό τμήμα «Κρίσεις γιά τό ἔργο του» καί σέ δεκατρεῖς, ποσοστό 24,5%, συμμετοχές στήν «Ἐπιλογή βιβλιογραφίας». Τά ποσοστά αὐτά δέν εἶναι ἐξαιρετικά, εἶναι ὅμως σημαντικά ἀναλογικά, ἄν ὑπολογιστεῖ ὁ σχετικά μικρός ἀριθμός βιβλιοκρισιῶν πού ἔγραψε ὁ Κοτζιάς γιά τούς μεσοπολεμικούς πεζογράφους. Στήν ἄλλη ὀχτάτομη ἀνθολογία τῶν ἐκδόσεων Σοκόλη, Ἡ μεταπολεμική πεζογραφία, παρουσιάζονται καί ἀνθολογοῦνται, ἀπό εἴκοσι τέσσερις πάλι μελετητές, πενήντα δύο μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Ἐξαιρώντας τούς δύο ἀδερφούς Κοτζιά (Ἀλέξανδρο καί Κώστα), μένουν πενήντα. Σέ δεκατέσσερις ἀπό τίς πενήντα κριτικές μελέτες, ποσοστό 28%, γίνεται ἀναφορά σέ ἀπόψεις πού εἶχε ἐκφράσει ὁ Ἀλέξανδρος Κοτζιάς στίς βιβλιοκρισίες του, σέ σαράντα τέσσερις, ποσοστό 80%, ὑπάρχει συμμετοχή στίς «Κρίσεις γιά τό ἔργο του», καί σέ σαράντα ὀχτώ, ποσοστό 96%, ἔχουμε συμμετοχή στήν «Ἐπιλογή βιβλιογραφίας». Τά ποσοστά αὐτά εἶναι πολύ ὑψηλά. Εἶναι μάλιστα τά ὑψηλότερα μεταξύ ὄλων τῶν ἄλλων, μεσοπολεμικῶν καί μεταπολεμικῶν, κριτικῶν πού ἀσχολήθηκαν μέ τή μεταπολεμική πεζογραφία. Μιά τέτοια προτίμηση στό κριτικό ἔργο τοῦ Κοτζιά ἀπό τούς μελετητές πού συγκρότησαν τή συγκεκριμένη ἀνθολογία δέν εἶναι χωρίς σημασία, ἀφοῦ ἀπό στατιστική ἀποψη ὁ Κοτζιάς ἀναδείχεται κορυφαῖος κριτικός τῆς μεταπολεμικῆς πεζογραφίας.

Ἀπό τότε πού ἔγραφε ὁ Κοτζιάς στή *Μεσημβρινή*, τό *Βῆμα* καί τήν *Καθημερινή* ἔχει περάσει ἀρκετός καιρός. Γιά τήν ἀκρίβεια ἀπό τήν τελευταία βιβλιοκρισία στήν πρώτη ἐφημερίδα ἔχουν περάσει τριάντα πέντε χρόνια, ἀπό τήν τελευταία βιβλιοκρισία στή δεύτερη ἔχουν περάσει τριάντα χρόνια κι ἀπό τήν τελευταία στήν τρίτη εἴκοσι ἓνα

χρόνια. 'Ασφαλῶς δέν εἶναι τόσα ὅσα χρειάζονται γιά νά ἔχουμε ἔγκυρη ἐτυμηγορία τοῦ χρόνου πάνω στίς ἐκτιμήσεις του. "Ἐχουμε ὅμως ὀρισμένη χρονική προοπτική γιά νά σταθμίσουμε σχετικά τό βαθμό τῆς εὐθυκρισίας του.

'Από τούς πεζογράφους τῆς ἀθηναϊκῆς γενιάς τοῦ '30 ξεχώρισε, ὡς κορυφαῖο, τόν Μπεράτη (χάρη στό *Πλατύ ποτάμι*). Κοντά σέ αὐτόν καί τόν Κοσμᾶ Πολίτη. 'Ιδιαίτερα θετικός ὑπῆρξε ἀκόμα γιά τήν 'Αξιῶτη. 'Από τό ἄλλο μέρος ἔκρινε ἔντονα ἀρνητικά τό 'Ασθενεῖς καί ὁδοιπόροι τοῦ Θεοτοκά, τόν 'Ελληνικό ὄρθρο τοῦ Πετσάλη-Διομήδη, τόν 'Ισκιο στόν ὀρίζοντα καί τούς 'Αστερισμούς τοῦ Καραβία καθῶς ἐπίσης καί τή *Φωνή τῆς Γῆς* τοῦ 'Αβέρωφ. 'Ἐκτός ἀπό αὐτά τά δύο ἄκρα — ἔντονα θετικές, ἔντονα ἀρνητικές ἐκτιμήσεις — ἔχουμε καί ἀρκετές ἐνδιάμεσες περιπτώσεις. Τό στοίχημα ὅμως ἐνός κριτικοῦ μέ τό χρόνο κερδίζεται ἤ χάνεται κυρίως ὅταν μιλάει ἀποφασιστικά γιά τά σύν ἤ τά πλήν τῶν συγγραφικῶν ἐπιτευγμάτων. Τά τρία σύν πού ξεχώρισε ἀπό τή γενιά τοῦ '30 (Μπεράτης, Πολίτης, 'Αξιῶτη), μέχρι σήμερα τουλάχιστον, τόν δικαίουν ἀπόλυτα. 'Αλλά καί μέ τά τέσσερα πλήν δέν πιστεύω ὅτι θά διαφωνοῦσε κανεῖς σήμερα.

Τό ἔργο τῶν μεταπολεμικῶν πεζογράφων δέν ἦταν, τήν περίοδο τουλάχιστον πού ἔγραφε ὁ Κοτζιάς στή *Μεσημβρινή* καί στό *Βῆμα*, τόσο ὀλοκληρωμένο ὅσο τῶν μεσοπολεμικῶν. Πολλές βιβλιοκρισίες του ἔχουν νά κάνουν μέ πρῶτες ἐμφανίσεις πεζογράφων, ἄλλοτε βέβαια μέ δεύτερες, τρίτες κ.λπ., πάντως μέ βιβλία νέων συγγραφέων πού δέν εἶχαν στό ἐνεργητικό τους κριτικές περγαμηνές. 'Ο κριτικός λόγος τοῦ Κοτζιά στήν περίπτωση αὐτή εἶναι περισσότερο ἀνιχνευτικός, περισσότερο διακριτικός, ἄν καί πάντα τελικά ἀξιολογικός. "Ας εἰπωθεῖ ὅτι, ἐκτός ἀπό τίς βιβλιοκρισίες καθεαυτές, στόν τόμο *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι* ὑπάρχουν καί τρία κείμενα πού γράφτηκαν μέ ἄλλη ἀφορμή, ὅπωςδήποτε ὅμως καί αὐτά μέ σαφή κριτικό χαρακτήρα. 'Από τούς μεταπολεμικούς λοιπόν πεζογράφους ξεχώρισε, μπορῶ νά πῶ, ὡς κορυφαῖα τρία ὀνόματα: τοῦ 'Ιωάννου, τοῦ 'Αλέξανδρου καί τοῦ Τσίρκα. Καί ἀμέσως μετά ἀπό αὐτούς μιά πλειάδα ἀπό ἀξιόλογους συγγραφεῖς: Κάσδαγλης, Πλασκοβίτης, Ρένος 'Αποστολίδης, Χατζής, Φραγκιάς, Κουμανταρέας, Μηλιώνης, Βαλτινός, Χάκκας, Παπαδημητρακόπουλος, Μάρω Δούκα. Τά ὅρια δέν εἶναι σαφῆ καί ἀσφαλῶς δέν σταθμίζω χωρίς συντελεστή λάθους. 'Οπισθόδηποτε κρίνονται καί ἄλλοι συγγραφεῖς θετικά. 'Από τό ἄλλο μέρος

τήρησε αρνητική στάση απέναντι στα *Ματωμένα χρώματα* της Σωτηρίου και όχι ιδιαίτερα θετική στό *Τρίτο στεφάνι* του Ταχτοῦ. Τό ἔργο τῶν μεταπολεμικῶν πεζογράφων δέν ἔχει βέβαια ἀκόμα ἀξιολογηθεῖ ὀριστικά. Αὐτό θά γίνει ἀπό τίς μεταγενέστερες γενιές, ὅταν θά ἔχουν φύγει ἀπό τή ζωή ὅλοι οἱ ἄμεσα ἐνδιαφερόμενοι. Σύμφωνα ὡστόσο μέ τά σημερινά δεδομένα δύσκολα θά διαφωνοῦσε κανεῖς μέ τίς παραπάνω θετικές ἐκτιμήσεις τοῦ Κοτζιά, ἐκτός βέβαια ἀπό τήν πλήρως ἀρνητική γνωμάτευση γιά τά *Ματωμένα χρώματα* της Σωτηρίου καί τή μέτρια θετική γιά *Τό τρίτο στεφάνι* τοῦ Ταχτοῦ. Συμπερασματικά δηλαδή ἡ εὐθυκρισία τοῦ κριτικοῦ ἀνέρχεται περίπου στό 85-90%. Πόσο ὑψηλό εἶναι ἕνα τέτοιο ποσοστό θά τό κρίνει κανεῖς ἂν ἔχει ὑπόψη του τί ἔχει εἰπωθεῖ κατά καιροῦς ἀπό παλαιότερους καί νεότερους κριτικούς της λογοτεχνίας καί πόσα λάθη ἔχουν γίνει. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ βιβλιοκρισίες τοῦ Κοτζιά βοήθησαν ἀποφασιστικά στό νά γίνει κατανοητή ἡ σημασία της μεταπολεμικῆς πεζογραφίας, νά φανεῖ κυρίως ἡ στενή σχέση της μέ τά ἐποχιακά δεδομένα τοῦ τόπου, ἀπό τά ὁποῖα ἡ γενιά τοῦ '30 εἶχε κρατήσει ἀποστάσεις. Ἐπιπλέον, οἱ γνωματεύσεις του συνέβαλαν στό νά σχηματιστεῖ ἡ γενικότερη ἀντίληψη πού διαθέτουμε γιά πρόσωπα καί πράγματα της μεταπολεμικῆς πεζογραφίας.

* * *

Καθώς εἶναι γνωστό, τό κριτήριο μέ τό ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἕνα κείμενο, πού ἀναφέρεται σέ ὀρισμένο λογοτεχνικό ἔργο, κριτικό ἢ μὴ κριτικό, εἶναι τό ἂν ἐκφράζει ἀξιολογική κρίση πάνω στό λογοτεχνικό ἀντικείμενό του. Τό ἂν δηλαδή λέει ὅτι αὐτό τό λογοτεχνικό ἔργο εἶναι, ὡς λογοτεχνικό, ἄριστο, καλό, μέτριο ἢ κατώτερο. Μέ γνώμονα τό συγκεκριμένο κριτήριο «οἱ σημειώσεις στό περιθώριο» τοῦ Κοτζιά εἶναι σαφῶς κείμενα λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Γιατί, μιλώντας ἀρνητικά, δέν ἀποτελοῦν φιλολογικῆς ἐργασίες πάνω στό πραγματολογικό ὕλικό, στή γλώσσα, στή δομή κ.λπ., τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων στό ὁποῖα ἀναφέρονται. Δέν ἀποτελοῦν ἐπίσης ἀπλῆς βιβλιοπαρουσιάσεις, ὅπου δίνονται πληροφοριακά στοιχεῖα γιά τά ἔργα χωρίς νά κρίνονται ἐπί της οὐσίας. Στά «κριτικά σημειώματα» τοῦ Κοτζιά εἶναι φανερό ὅτι ἡ μοναδική ἐγνοια τοῦ συγγραφέα τους εἶναι ὁ ἀξιολογικός ἔλεγχος τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων μέ τά ὁποῖα καταπιά-

νεται. 'Η διατύπωση, με άλλα λόγια, αξιολογική κρίσης γι' αυτά και ή κατά τό δυνατόν τεκμηρίωση αυτής της κρίσης. Τοῦ λόγου τό ἀληθές τό βεβαιώνει ή ἀνάγνωση τῶν ἴδιων τῶν κειμένων. Ἴδου π.χ. πῶς ἀρχίζει ή βιβλιοκρισία γιά τήν *Τυφλόμυγα* τοῦ Ἄλκ. Γιαννόπουλου:

'Η πιό εὐτυχισμένη δημιουργική ὥρα τοῦ Ἄλκ. Γιαννόπουλου στάθηκε μέχρι σήμερα ή *Σαλαμάντρα* (1957). Φυσικά, ὅπως τόσο συχνά συμβαίνει στά λογοτεχνικά μας πράγματα, και τό ἄξιο αὐτό μυθιστόρημα δέν γνώρισε καμιά ἐπιβράβευση και περίπου πέρασε ἀπαρατήρητο, γρήγορα τό ἐπικάλυψε ὁ συνήθης ἔντυπος κοινοτός. Εἶναι, ἐντούτοις, ἕνα μεστό και πολυδύναμο κείμενο, μιά γόνιμη και καλλιτεχνικά ὀλοκληρωμένη ἀποκρυστάλλωση τοῦ ρευστοῦ, ἀκαθόριστου, ἀλλόκοτου, ἀλλά και ὀδυνηρά «παρόντος» ἐκείνου κόσμου, πού ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τήν οὐσιαστικότερη κατάθεση τοῦ συγγραφέα τῆς *Ἡρωικῆς περιπέτειας*, στή νεώτερη πεζογραφία μας. Ἡ *Σαλαμάντρα* μπορεῖ μέ θεβαιότητα νά ἐνταχθεῖ ἀνάμεσα στά ἐλάχιστα βιώσιμα ἔργα πού μᾶς ἔχουν δώσει οἱ συγγραφεῖς τῆς μεσοπολεμικῆς γενεᾶς· μπορεῖ νά «μιλήσει» σέ μιά σύγχρονη εὐαισθησία, νά τήν προβληματίσει και νά τήν πληρώσει. Και, ἀκριβῶς, αὐτή ή ιδιαίτερη βαρύτητα τῆς προγενέστερης *Σαλαμάντρας* εἶναι πού κάνει περισσότερο αἰσθητό και ἐν πολλοῖς ἀνεξήγητο τό τελείως πρόσφατο ὀλίστημα τῆς *Τυφλόμυγας*.⁵

Στό ὑπόλοιπο κείμενο δίνονται στοιχεῖα μέ τά ὁποῖα ὁ κριτικός λείει πού βασίζει τήν παραπάνω ἔντονα ἀρνητική, ἀλλά και ἀφοριστικά διατυπωμένη, γνώμη του γιά τήν *Τυφλόμυγα*. Ἔτσι τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι τό κύριο ή, ἀλλιῶς, τό τεκμηριωτικό σῶμα τῆς κριτικῆς του.

'Από ἄλλη ὀπτική γωνία, τό παράθεμα ἀπό τή βιβλιοκρισία τῆς *Σαλαμάντρας* εἶναι ἐνδεικτικό γιά τήν ἐντιμότητα τοῦ κριτικοῦ ἀπέναντι στόν ἀναγνώστη. Μιά ἐντιμότητα πού ἀφορᾷ τόσο τήν εὐκρίνεια τοῦ λόγου ὅσο και τήν εἰλικρινειά του. Ὁ λόγος τοῦ Κοτζιά εἶναι εὐκρινής, χωρίς ἀσάφειες, χωρίς μπερδεμένα νοήματα, χωρίς «ἤξεις-ἀφήξεις». Εἶναι λόγος ἀπερίφραστος. Ὅποιος διαβάσει τίς βιβλιοκρισίες του δέν ἔχει νά λύσει γρίφους ἀναφορικά μέ τήν ἐκάστοτε γνώμη του, οὔτε χρειάζεται νά κάνει τόν ψυχαναλυτή τοῦ κριτικοῦ γιά νά βγάλει συμπεράσματα. Ἄρκει μόνο νά ξέρει νά διαβάσει ἐλληνικά.

⁵ *Μεσημβρινή*, 18.10.1963.

Αυτή ή εύθύτητα του λόγου δέν είναι άσχετη μέ τήν ειλικρίνεια πού τή συνοδεύει. Δέν είναι εύκολο νά λέει κανείς τά σύκα σύκα και τή σκάφη σκάφη, χωρίς νά έχει βάλει στή μπάντα ιδιοτελείς ύπολογισμούς, κρατούμενα κ.λπ. Όταν ο Κοτζιάς έγραψε μιά άπερίφραστα άρνητική κριτική για βιβλίο του Εύ. Άβέρωφ, θά μπορούσε νά βάλει νερό στό κρασί του, νά μασήσει τά λόγια του και νά γράψει κάτι μεσοβέζικο. Άν τό έκανε θά ήταν κατανοητό. Τό ότι δέν τό έκανε δείχνει τό βαθμό τής έντιμότητάς του. Τό ίδιο δείχνει νομίζω και τό γεγονός ότι στον τόμο *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι συμπεριέλαβε* τίς βιβλιοκρισίες για *Τό τρίτο στεφάνι του Ταχτοή* και τά *Ματωμένα χώματα* τής Σωτηρίου. Ο τόμος βγήκε τό 1982, είκοσι δηλαδή χρόνια άφότου είχε γράψει τίς παραπάνω βιβλιοκρισίες στή *Μεσημβρινή*, τό 1962, σέ ήλικία τριάντα πέντε χρονών. Μέσα σέ αυτά τά είκοσι χρόνια *Τό τρίτο στεφάνι* και τά *Ματωμένα χώματα* είχαν κερδίσει τήν έπίδοκμασία τής λογοτεχνικής κοινότητας. Στην περίπτωση αυτή ο Κοτζιάς θά μπορούσε, για νά μή φανεϊ ότι βρισκόταν μακριά από τήν κοινή έτυμηγορία, νά μή συμπεριλάβει τίς βιβλιοκρισίες αυτές στό βιβλίο του ή νά τίς άνασκευάσει. Μολαταύτα τίς συμπεριέλαβε, όπως τίς πρωτόγραψε στή *Μεσημβρινή*, μένοντας πιστός στον έαυτό του και δίνοντας ταυτόχρονα ένα μάθημα άκεραιότητας. Άς σημειωθεί πώς ή έντιμότητα ενός κριτικού, αυτή πού τήν ψάχνουμε μέ τό κερύ σήμερα, είναι τό έπόμενο, μετά τό τάλαντο, προσόν πού είναι θεμελιώδους σημασίας για τήν άσκηση τής κριτικής.

